

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Arabia, Greece and Byzantium. Cultural Contacts in Ancient and Medieval Times. Proceedings of the: International Symposium on the Historical Relations between Arabia, the Greek and Byzantine World (5th century BC – 10th century AD) Riyadh, 6–10 December, 2010, eds A. Al-Helabi, D.G. Letsios, M. Al-Moraekhi, A. Al-Abduljabbar, vol. I (ss. 449) – II (ss. 414), Riyadh 2012*.

Omawiana książka jest efektem międzynarodowej konferencji pod tytułem „International Symposium on the Historical Relations between Arabia, the Greek and Byzantine World (5th century BC – 10th century AD)”, która odbyła się w Rijadzie w dniach 6–10 grudnia 2010 r. Do spotkania arabskich i zachodnich naukowców, zajmujących się wzajemnymi relacjami dwóch cywilizacji w starożytności i średniowieczu doszło dzięki współpracy saudyjskiego King Faisal Center for Research and Islamic Studies oraz greckiego Institute for Graeco-Oriental and African Studies w Atenach. Dzięki tej kooperacji otrzymaliśmy liczące blisko pięćset stron opracowanie, wszechstronnie przedstawiające relacje pomiędzy Grekami, Rzymianami, Bizantyńczykami i Arabami. W pierwszym tomie znalazły się przede wszystkim teksty uczonych arabskich, w drugim zaś badaczy zachodnich. Szkoda, że wydawcy nie pokusili się o przetłumaczenie artykułów napisanych w języku arabskim na język angielski, tak by wszystkie teksty były dostępne zarówno dla arabistów, jak i badaczy nie znających języka arabskiego.

Pierwszy tom omawianego wydawnictwa otwiera tekst El-Sayed Gada (*Cambyse II's Treaty with the Arab King in 525 BC*, s. 3–31), dotyczący kwestii zapewnienia sobie przez perskiego Kambyzesa II swobodnego przejścia przez południową Palestynę i północny Synaj podczas wyprawy przeciwko faraonowi Psametychowi III w 525 r. p.n.e. Głównym celem badacza było jednak przeanalizo-

* Niniejszy tekst powstał w związku z projektem badawczym Narodowego Centrum Nauki nr 2012/04/M/HS3/00564: *Bizancjum i Arabowie – spotkanie cywilizacji (VI – połowa VIII w.)*.

wanie relacji (głównie Herodota), dotyczących traktatu pomiędzy Kambyzesem a „arabskim królem” pod kątem danych na temat systemu politycznego, tożsamości i terytorium „arabskiego państwa”, funkcjonującego na pograniczu palestyńsko-synajskim w końcu VI w. p.n.e. Również w następnym tekście Rahmhy Awady al-Sinany (*Aspects of Arab Political and Social Life during the Fifth Century BC Described by Herodotus*, s. 33–40), podstawą rozważań jest dzieło Herodota, a konkretnie znajdujące się w nim informacje na temat arabskich systemów politycznych i społecznych. Niezwykle interesującą kwestię oddziaływania motywów zaczerpniętych z tradycji semickiej w mitologii greckiej przedstawił Hussein El-sheikh (*Human Sacrifice between Arabian Peninsula and the Greek Mythology*, s. 41–50). Jego artykuł dotyczy wykorzystania historii ofiary Ismaela (Izaaka) w jednym z poematów, powstałych na Cyprze na przełomie VII–VI w. p.n.e., a opisujących poświęcenie Ifigenii, córki Agamemnona. Abdulaziz S. Al-Helabi (*Greek at al-Masudi's Writings*, s. 51–70) zajął się przeanalizowaniem prac Al-Masudiego pod kątem wiedzy tego arabskiego historyka z X w. na temat starożytnych Greków, przede wszystkim ich dziejów oraz osiągnięć naukowych. Hussein A. Al-Aidarous (*The Impact of Greek Art School on Yemen*, s. 71–104) zaprezentował wyniki badań nad wpływami sztuki rzymsko-greckiej w Jemenie, których przykładem są takie zabytki jak statuy mukkariby Saby (Szeby) Dhamara Alego i jego syna Tharana Yahnama pochodzące z Al-Nakhla Al-Hamra, niedaleko Sany.

Zagadnieniem wpływów greckich, przede wszystkim wzorów wypracowanych za Aleksandra Wielkiego, na arabski system monetarny zajął się Ali Hassan Abd-Allah (*The Greek Influences on Arabian Numismatics*, s. 105–118). Przeanalizował on numizmaty pochodzące z królestw wschodniej części Półwyspu Arabskiego. Tekst ten otwiera serię artykułów poświęconych arabskiej gospodarce w okresie starożytnym. Abdullah A. Al-Abduljabbar (*Classical Perspectives of the Arabian Trade*, s. 119–144) poruszył kwestię znaczenia rozwoju handlu z królestwami półwyspu na gospodarkę cesarstwa rzymskiego. Abdul Rahman T. Al-Ansary (*The 'Dwellers of the Wood' and the Red Sea Trade*, s. 145–150) przeanalizował wzmianki, które możemy odnaleźć w Koranie, a dotyczące portów założonych przez Rzymian nad Morzem Czerwonym. Na podstawie dzieł m.in. Diodora Sycylijskiego, Agatarchidesa czy też Strabona Reda Abdel Gawad Raslan (*Gold and Silver in Southern Arabia in the Light of Classical Sources*, s. 151–167) przedstawił rolę, jaką

w życiu mieszkańców Półwyspu Arabskiego w starożytności zajmowały metale szlachetne, takie jak złoto lub srebro. Fathia Hus-sain Okab (*Palm Tree in Pre-Islamic and Classical Sources*, s. 169–190) przeanalizowała natomiast wzmianki źródłowe i znaleziska archeologiczne związane ze znaczeniem drzewa palmowego dla ówczesnej arabskiej gospodarki i wymiany handlowej z cesarstwem rzymskim. Noha A. Salem (*Nikanor Archive and the Trade of the Red Sea Ports*, s. 191–211) omówiła rozwój handlu z Półwyspem Arabskim w portach Myos Hormos i Berenika na podstawie danych pochodzących z tzw. archiwum Nikanora, jednego z najważniejszych zespołów źródeł wczesnorzymskiego Egiptu. Znaczeniem wspomnianych portów i ich związków z arabskimi ośrodkami handlowymi, takimi jak Aela, Leuke Kome, Adulis zajął się Abdul Muti Muhammad Simsim (*The Eastern Routes of Egypt and their Commercial Role among the Ports of the Red Sea in the Roman Period*, s. 212–254), próbując odpowiedzieć m.in. na pytanie o przyczyny, dla których ośrodki arabskie nie osiągnęły takiego znaczenia jak ich odpowiedniki na wybrzeżach egipskich.

Kolejny dział, jaki możemy wydzielić w omawianej publikacji, dotyczy relacji pomiędzy Arabami i państwami półwyspu a cesarstwem rzymskim, a później bizantyńskim. W pierwszym tekście tej części, Mohamed El-Sayed Abdel-Ghani przedstawił studium na temat wizerunku cesarza Filipa Araba w źródłach klasycznych (*The Emperor Philip the Arab in the Roman Sources: A Critical View*, s. 255–275). Według arabskiego badacza negatywny obraz tego panowania wynikał m.in. z uprzedzeń związanych z pochodzeniem władcy. Hend Mohammad Al-Turky (*Rome's Attempts to Dominate the Arabian Gulf Region*, s. 277–291) spróbowała natomiast przeanalizować politykę rzymską na przełomie II i III w., i jednego z głównych, według niej, celów jakim było uzyskanie dominacji nad regionem Zatoki Arabskiej. Kontynuacją tych rozważań jest tekst autorstwa Hamada M. Bin Seraya (*Byzantium and the Arabian Gulf Region*, s. 293–327) poświęcony polityce cesarstwa bizantyńskiego wobec wspomnianego obszaru i jego relacjom z Persami oraz Abisyńczykami w tym regionie. Uzupełnieniem zarysowanych w dwóch wspomnianych powyżej tekstach zagadnień jest praca autorstwa Khaleda Abd El-Badea Radwana Mahmouda (*Tanukhs in Syria and Their Relationship with the Roman Empire between the Third and Seventh Centuries*, s. 329–361), w której przedstawił on historię stosunków arabskiego plemienia Tanuch z Syrii z władcami rzymskimi i bizantyńskimi w okresie III–VII w. Szczegółowo politykę Justyniana I,

który dążył do przejęcia kontroli nad tzw. południowym szlakiem jedwabnym i związaną z tym rywalizację o Arabię Felix omówił Mohamed Nasr Abdelrahman (*The Conflict between the Byzantine Empire and the Persians on the South Silk Road during the Reign of Justinian I 527–565*, s. 363–376). Stosunkami cesarstwa bizantyńskiego z Lachmidami zajęła się Nora A. Al-Naim (*'Amer bin Hind's Embassy to the Emperor Justin II*, s. 377–394), przedstawiając dzieje wymiany poselstw pomiędzy Konstantynopolem, Ktezyfonem a Al-Hirą w latach 60. VI w. Arabski tom materiałów pokonferencyjnych kończy tekst Atefa Mansoura Ramadana (*The Circulations of Byzantine Dinar Heraclius in Arabia at Early Islam and its Influence in Abdul-Malik's Reforms*, s. 395–411), dotyczący zagadnienia zaadaptowania dinarów, wybitych za panowania cesarza Herakliusza, w arabskim systemie monetarnym wczesnego kalifatu.

W przedstawionych powyżej artykułach poruszono wiele istotnych dla badaczy relacji arabsko-bizantyńskich kwestii. Niestety, dla większości zachodnich naukowców teksty te dostępne są jedynie w skromnych streszczeniach, niezawierających nawet głównych ich tez. Co ciekawe, abstrakty te umieszczone zostały w drugim, anglojęzycznym, tomie pokonferencyjnym, co dodatkowo utrudnia możliwość korzystania z tomu pierwszego, opracowanego wyłącznie w języku arabskim.

Tom drugi omawianego wydawnictwa otwiera studium Rainera Voigta (*Language, Script and Society in South Arabia and on the Horn of Africa*, s. 21–36) poświęcone greckim wpływom językowym na obszarze Arabii Południowej i regionu tzw. Rogu Afryki. Na podstawie analizy antycznych inskrypcji, m.in. króla 'Ezany, przedstawia dzieje procesu hellenizacji tamtejszych państw. Językowym pograniczem rzymsko-arabskim, gdzie dominował aramejski, zajął się John F. Healey (*Between Rome and Arabia: the Aramaic Interface*, s. 37–41). Jego tekst jest jednak wyłącznie wprowadzeniem w tę tematykę. Znacznie bardziej szczegółowe studium przedstawił Zeyad Mustafa Al-Shorman (*The Assimilation of Dushara-Duwšara in Greco-Roman Period*, s. 43–58), który zajął się problemem asymilacji do panteonu grecko-rzymskiego boga Duszary, uznawanego przez niektórych badaczy za głównego boga starożytnych Nabateńczyków. Na podstawie inskrypcji, często bilingwicznych (nabateńskich i greckich), Al-Shorman przeanalizował różne interpretacje Duszary – jako Zeusa, Dionizosa czy też Aresa.

Obszerną część prezentowanej publikacji stanowi praca Christian Julien Robin (*Les rois de Kinda*, s. 59–129), poświęcona kró-

lom Kindy, istniejącego pomiędzy IV a VI w. państwa buforowego oddzielającego bogate królestwa *Arabia Felix* od koczowniczej północy. Rozpoczyna się ona wstępem, dotyczącym wcześniejszych badań nad tym tematem. Następnie autorka przechodzi do analizy wczesnych inskrypcji sabejskich i himjaryckich, w których znajdujemy odwołania do pierwszych władców kindyckich, królów Kindy, Madhhig i Qahtanu. Badaczce udało się tutaj uzupełnić genealogię królów Kindy o monarchów wywodzących się z rodu Banu Badda' (s. 69). W drugim podrozdziale autorka omówiła informacje na temat poszczególnych przedstawicieli linii tzw. Hujridów, proponując m.in. rozwiązanie dla kwestii identyfikacji Kajsa, który po śmierci al-Haritha al-Malika ibn 'Amra w 527–528 r. był wysuwany przez Bizantyńczyków jako kandydat do przejęcia tronu Kindy. Następnie Ch.J. Robin przeszła do analizy dziejów innych linii kindyckich, m.in. banu Kabsza, banu Dżabala, czy też banu Wali'a. Tę część monografii kończy podrozdział dotyczący legendarnych królów Kindy. W drugiej części opracowania Ch.J. Robin podjęła się zadania przeanalizowania dostępnego materiału źródłowego, przede wszystkim inskrypcji, pod kątem stosunków Kindy z Himjarytami, a szczególnie dziejami wypraw wojennych prowadzonych przez władców królestw południowych w tzw. *Arabia Deserta*. Ten fragment kończy bardzo użyteczne i obszerne (s. 104–113) zestawienie przedstawiające królów himjaryckich w IV–VI w. wraz ze wzmiankami dotyczącymi ich panowania, pochodzącymi z inskrypcji. Opracowanie wzbogaciła bibliografia (s. 114–125) oraz fotografie wybranych inskrypcji (s. 126–129).

Kolejną część omawianego wydawnictwa możemy określić jako dotyczącą wzajemnego postrzegania się Arabów oraz Rzymian i Bizantyńczyków. Pierwszym artykułem w niej zawartym jest praca Magdy El-Nowieemy (*Arabia in Roman Sources: The Evidence of Latin Poetry*, s. 131–142), w której omówione zostały wyobrażenia o Arabii zachowane w łacińskiej twórczości poetyckiej. Autorka skupiła się na dziełach najbardziej znanych rzymskich twórców, m.in. Horacego i Owidiusza. Z jej analizy wynika, iż Rzymianie byli do tego stopnia przekonani o rzekomym bogactwie Arabii, że używali odniesień do niego metaforycznie, jak do rzeczy powszechnie znanej. Następny artykuł, autorstwa Alii Hanafi (*Some Greek and Arabic Documents*, s. 143–154), poświęcony jest szczegółowej analizie techniczno-merytorycznej papirusów greckich i arabskich dotyczących życia codziennego w Aleksandrii. Z pewnością jednym z istotniejszych tekstów zaprezentowanych w omawianej publikacji

jest praca Albrechta Bergera (*Christianity in South Arabia in the 6th Century AD – Truth and Legend*, s. 155–162). W swoim artykule niemiecki badacz dokonuje rekapitulacji naszej dotychczasowej wiedzy na temat obecności chrześcijan w Arabii Południowej, podważając pokutujące w niektórych kręgach badawczych przekonanie o znaczącym rozwoju tamtejszych wspólnot wierzących w Chrystusa na przełomie VI–VII w., uznając je za produkt późniejszych, wyidealizowanych wyobrażeń bizantyńskich. Istotne refleksje dla bizantynologów zawiera również kolejny artykuł, autorstwa Roberta Hillenbranda (*Reflections on the Mosaics of the Umayyad Mosque in Damascus*, s. 163–201), dotyczący mozaik w Mecze Umayjadów w Damaszku. Wbrew ogólnie przyjętym hipotezom R. Hillenbrand podkreśla oryginalność umajjadzkiego programu dekoracyjnego, wskazując jednocześnie, iż dla ówczesnych muzułmanów istotniejsza od bizantyńskich była bezpośrednia inspiracja wzorcami rzymskimi. Były one wygodne dla wyznawców Allaha z trzech powodów: szanowane jako starożytne, niezwiązane ze współczesną polityką i wzajemnymi aktami wrogości, po trzecie – jako wzór dla naśladowania, gdyż to Rzymianie stworzyli światowe imperium a Bizantyńczycy byli jedynie ich spadkobiercami. W piątym tekście omawianej części książki Panayotis Yannopoulos (*L'origine des informations byzantines au sujet de l'Arabie préislamique*, s. 203–219) próbuje ustalić pochodzenie informacji na temat Arabii przedislamskiej, które możemy znaleźć w źródłach bizantyńskich. Dzielać materiał źródłowy ze względu na oryginalność zawartych w nim wiadomości dotyczących Arabów, autor przeanalizował szczegółowo większość dzieł wczesnobizantyńskich (m.in. prace Zosyma, Jana Malalasa, Prokopiusza, Teofilakta Symokatty), nie pomijając również dorobku hagiograficznego. Włączył się także w obecną dyskusję na temat źródeł Teofanesa Wyznawcy. W kolejnym artykule Carole Hillenbrand przeanalizowała, jaki wpływ na budowanie wizerunku Sajfa al-Dawli (*Sayf al-Dawla, al-Mutanabbī and Byzantium: The Evidence of a Textile*, s. 221–230) mogło mieć domniemane wykorzystanie przez nadwornego poetę Hamdanidów al-Mutanabbiego dzieł bizantyńskich, m.in. *O ceremoniach* Konstantego Porfirogenety. Tekst stanowi też istotny przyczynek do badań nad Sajfem i jego późniejszą legendą „powrotu do czasów Umayjadów” na arabsko-bizantyńskim pograniczu. Mohamed Tahar Mansouri (*Les échos des conquêtes arabes dans les sources byzantines et l'évolution des relations vers la reconnaissance mutuelle VIIe–Xe siècles*, s. 231–239) przedstawił z kolei syntetyczne rozważania dotyczące procesu

redefinicji arabskich podbojów w literaturze greckiej między VII a X wiekiem, prowadzącej do akceptacji dwubiegunowości (chrześcijaństwo – islam) ówczesnego świata przez Bizantyńczyków. Niestety, ze względu na pobieżne potraktowanie tematu autor nie uniknął uproszczeń, jak tego dotyczącego rzekomego wpływu zagrożenia ze strony Turków Seldżuckich na postrzeganie Arabów czy też znaczenia wymiany jeńców na rozwój relacji kulturalnych. Charakter podsumowania dotychczasowego stanu wiedzy ma ostatni artykuł tej części książki, autorstwa Sophii Patoura (*The Byzantine Court and the Arab Caliphate: Mutual Attempts at Rapprochement at the Peak of the Arab-Byzantine Struggle 9th–10th c.*, s. 241–248). Dotyczy on stosunków dyplomatycznych Bizancjum z państwami muzułmańskimi w IX–X w., a więc przede wszystkim wymiany jeńców i poselstw.

Kolejna część publikacji poświęcona jest arabskim i bizantyńskim tradycjom morskim. Alkiviadis Ginalis (*A Preliminary Introduction to the Comparison of Maritime Traditions in the Red Sea, Indian Ocean and the Mediterranean from the 1st to the 15th Century AD*, s. 249–262) przedstawił rozważania na temat możliwości podjęcia badań porównawczych dotyczących dziejów rozwoju skutnictwa w regionach Morza Czerwonego, Śródziemnego i Oceanu Indyjskiego). Autor przeanalizował rodzaje konstrukcji kadłubów, olinowania i układów sterowniczych stosowanych w statkach handlowych wspomnianych regionów, odnajdując wiele podobieństw. Opierając się na dostępnych informacjach, dotyczących ówczesnej wymiany handlowej, spróbował też uściślić, gdzie znajdowały się ośrodki wymiany doświadczeń pomiędzy Morzem Śródziemnym i Oceanem Indyjskim, proponując m.in. Klyzmę nad Morzem Czerwonym i śródziemnomorską Cezarea Maritima. W kolejnym tekście Vasilios Christides (*Sailing in the Red Sea and the Indian Ocean. Imaginary Creatures in Some Byzantine and Arab Illuminations: The Unicorn MONOCERŌS*, s. 263–276) dokonał porównań doświadczeń bizantyńskich i arabskich żeglarzy i podróżników względem wyobrażeń na temat fauny wybrzeży Morza Czerwonego i Oceanu Indyjskiego. Dzięki porównaniu arabskiej i bizantyńskiej literatury podróżniczej ateński uczony ukazał, jak tradycje greckie przenikały do świata arabskiego, czego dobrym przykładem jest np. mit o jednorożcu. Tarek M. Muhammad (*Clysmā in the Literary and Documentary Arab Sources*, s. 277–302) zaprezentował badania związane z jednym z najważniejszych rzymskich portów na pograniczu Egiptu, Palestyny i Synaju, a mianowicie wspomianej już

Klyzmy. Autor skupił się przede wszystkim na warunkach, w jakich ośrodek ten funkcjonował po podboju arabskim, nadal utrzymując swoje znaczenie dzięki szlakom pielgrzymkowym do Mekki i Medyny. Szczególnie cenne są fragmenty dotyczące życia codziennego miejscowych, w dużej mierze koptyjskich, szkutników i pracowników portowych.

W dwóch następnych tekstach poruszono zagadnienia związane z funkcjonowaniem szlaku jedwabnego. Część tę otwiera studium Stephanosa M. Kordosesa (*Arab Advance along the Southern Part of the Silk Route, Gesar Phrom and Fu-lin of the Chinese Sources*, s. 303–310), w którym stara się on rozwiązać kwestię tzw. *Gesar Phrom* (cesarz Rzymu), określenia występującego nie tylko w legendach i dalekowschodniej tradycji oralnej, ale również w tybetańskich i chińskich źródłach pisanych. Tytułu tego w VII–VIII w. używał turecki król Kapisy, znajdującej się na terytorium dzisiejszego Afganistanu. Według hipotezy autora zapożyczył go z tradycji, zamieszkujących wcześniej ten region, wspólnot greckich. Restytuował go zaś z przyczyn propagandowych, związanych z wojną prowadzoną przeciwko Arabom. Najprawdopodobniej wieści o zwycięstwach bizantyńskich na początku VIII w. dotarły również do Azji Środkowej. Niejako uzupełnieniem tego niezwykle interesującego artykułu jest tekst Lin Ying i Yu Yusen (*The Arab Empire in Chinese Sources from the 8th Century to the 10th Century*, s. 311–320), przedstawiający analizę wzmianek dotyczących kalifatu i cesarstwa, które można znaleźć w pracach takich autorów z czasów dynastii Tang, jak Du Huan czy Hui Chao.

Wyobrażeniom na temat Arabii w literaturze bizantyńskiej poświęcone są trzy kolejne artykuły tomu. Nike Kountrakou (*The Eastern Luxury Nexus in Middle-Byzantine Literature: A Reality Check*, s. 321–340) zajęła się wzmiankami na temat „wschodniego przepychu” znajdującymi się w bizantyńskich zabytkach piśmienniczych X–XII w. Wizerunek Arabii, Egiptu i Syrii w późnobizantyńskiej literaturze hagiograficznej przeanalizowała Eleonora Kountoura Galaki (*Arabia, Egypt and Syria in Byzantine Hagiographical Works during the Late Byzantine and Ayyubid Period*, s. 341–353). Natomiast Maria Leontsini ukazała wpływy klasycznej tradycji greckiej na wiedzę Bizantyńczyków o florze i faunie Arabii na przestrzeni IV–XII w. (*Byzantine References to the Flora and Fauna of the Arabian Peninsula and the Classical Greek Tradition 4th–12th c. AD*, s. 355–379).

Z tą ostatnią problematyką związany jest również artykuł Anne McCabe (*Greek Horse Medicine in Arabic*, s. 381–387), która zba-

dała, na ile Arabowie korzystali z greckiej wiedzy weterynaryjnej na przykładzie translacji na język arabski traktatu Teomnestusa o leczeniu koni. Omawianą publikację kończy artykuł George Tsoutsosa i Christosa Teazisa (*Piri Reis's Greek and Arabic Influences in his Chart and Map Creations for the Ottoman Empire*, s. 389–392) o słynnym tureckim kartografie i korsarzu Piri Reisie, pochodzącym z greckiej rodziny z Gallipoli.

Prezentowana publikacja, a także poprzedzająca je konferencja, to jedno z najważniejszych wydarzeń w historii badań relacji arabsko-bizantyńskich ostatnich lat. Otrzymaliśmy obszerne dzieło, dzięki któremu możemy skonfrontować różne perspektywy interpretacji historii wspólnych, chrześcijańsko-islamskich i grecko-arabskich relacji. Jak w każdej pracy zbiorowej, znajdziemy tu artykuły nieco bardziej inspirujące i takie, w których dokonano jedynie rekapitulacji dotychczasowej wiedzy. Niemniej jednak pracę tę można uznać za udaną próbę monograficznego ujęcia wielu aspektów arabsko-greckich relacji na przestrzeni starożytności i średniowiecza.

BŁAŻEJ CECOTA
CENTRUM CERANEUM

Mirosław J. Leszka, *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893–927*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, ss. 368 [=Byzantina Lodziensia XV].

Mirosław J. Leszka, łódzki bizantynista, autor recenzowanej przeze mnie książki, od kilkunastu lat zajmuje się związkami Bułgarii z Bizancjum w okresie Pierwszego Państwa Bułgarskiego. Spod jego pióra wyszły, jak dotąd, dwie książki (wliczając omawianą)¹ oraz dwadzieścia artykułów naukowych² poświęconych tej te-

¹ *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego bizantyńskich źródłach pisanych (VIII – I połowa XII wieku)*, Łódź 2003, ss. 168.

² Wśród nich szczególnie warto zwrócić uwagę na: *Bułgaria i Chazarzy wobec walk o władzę w Bizancjum w początkach VIII w.*, „Balcanica Posnaniensia” 1999, t. IX, s. 49–62; *Obrazăt nabălgarskija car Boris III văvvizantijskite izvori*, „Studia Balkanica” 2006, t. XXV, s. 145–152; *Celi pochoda Nikifora I protivbolgar w 811 godu*, [w:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: the Byzantino-Slav Contact Zone*,